

CEREMONIALUL LECTURII. NOTE MARGINALE EFECTUATE DE PRINCIPII ROMÂNI

Mihaela Necula *

„Textele propun de multe ori curată literatură”¹

Dan Horia Mazilu

Vechile însemnări de pe manuscrise relevă informații esențiale cu privire la viața culturală românească a secolelor XV–XIX și se constituie în adevărate jurnale ale imaginarului mental colectiv. Ele provin de la mii de persoane de pe întreg cuprinsul țării și sunt organizate în mai multe studii realizate în funcție de mai multe criterii, și nu fac decât să reflecte o fațetă alteritară a fenomenului istoric, să-i mijlocească contactul cu evenimentele din contemporaneitate. Scriind pentru cunoașterea istoriei, despre politică, meșteșuguri, starea vremii, circulația cărților și prețul acestora, posesorii și cititorii de cărți au arătat de-a lungul vremurilor un real interes, pe de-o parte în „a însemna” tot ceea ce se întâmpla în jurul lor, iar pe de altă parte, în a citi ceea ce era de prisos.

Analiza însemnărilor arată faptul că ele și-au avut dintotdeauna cititorii lor, de cele mai multe ori reprezentați de categorii interesate de instruirea religioasă și nu numai, multe dintre manuscrisele vechi furnizând exemple de dani domnești. Cărțile-manuscris erau realizate sub patronajul domnilor români, pe care în multe cazuri le dăruiau cărturarilor sau le donau Bisericii.

Notele marginale de pe cartea veche românească sunt dovezi ale unui trecut cultural, nu doar prin faptul că ne furnizează informații esențiale cu privire la principii români și activitățile acestora, cât și prin acela că ne oferă o perspectivă asupra unui ceremonial al lecturii, că a existat un interes și anumite cutume ale cititorilor din acele timpuri.

În ceea ce privește examinarea acestora, s-a observat că acest gen de literatură pune la dispoziție anumite norme comportamentale ale principilor, mentalități și idei după care se ghidau, moravurile sociale, etice și politice ale unui timp mai îndelungat, iar încercarea de a reconstitui un astfel de protocol oficial întărește ideea de literatură văzută ca ceremonial în spațiul românesc vechi.

Văzute de Bogdan Andriescu ca fiind repere importante în reconstituirea unei astfel de paradigme, ele apar în capitolele cărții sale și sunt descrise ca „mijloacele

* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române.

¹ Dan Horia Mazilu, *Noi despre ceilalți. Fals tratat de imagologie*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 13.

perfecte de autocunoaștere și autoreglare (...) sunt viață, imagini emoționante ale trecutului, mărturii ce se cer a fi mereu redescoperite, cercetate cu pasiune, migală și folos. În cuprinsul lor, se află amprente pline de prospețime, venind dintr-un trecut ce se cere a fi înțeles în toată complexitatea sa”. (Andriescu 2013: 9)

Deși lucrarea sa are drept obiect de cercetare viața privată din Transilvania secolelor XVII–XIX, însemnările dovedesc cu prisosință faptul că aceste îndeletniciri din cărțile românești vechi arată adeseori o modalitate de petrecere a timpului liber prin lectură: “Însemnările de pe cartea românească veche – manuscris oferă informații importante vizavi de timpul necesar copierii (sunt indicii importante privitoare la gradul de cunoaștere a cititului și a scrisului, în ce măsură cele două activități erau modalități preferate de petrecere a timpului liber)”. (Andriescu 2013: 104)

Studiul însemnărilor efectuate de principii români demonstrează că pasiunea de citire a acestui tip de literatură a fost insuflată și domnitorilor români. În timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu au circulat o serie de calendare, unele chiar traduse pentru voievod, de exemplu acel *Prognostic al Rușilor* alcătuit de Stanislav Reinhard Aextelmeier, în 1698, în limba greacă. Brâncoveanu era considerat un pătimaș cititor de calendare, mai ales pentru caracterul politic al previziunilor pe care acestea le conțineau, ca și contemporanii săi, Hrisant Nottara și Constantin Cantacuzino Stolnicul, și purta cu sine calendarele, pe care le folosea în planurile sale, urmărind totodată prevestirile astrologilor.

Exemplarele păstrate ale *Foletului novel*, traduse selectiv în românește, dar și cele italienești, originale, sau cele germane, atestă această curiozitate a lecturii domnitorului muntean, întrucât conțin însemnări făcute de însuși Constantin Brâncoveanu. Numite și *Calendarele brâncovenești*, ele aparțin literaturii astrologice și de prevestire și conțin consemnări cronologice ale evenimentelor politice, sociale, meteorologice și astronomice, din principalele țări europene, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și până la începutul secolului următor.

Acest gen de scriere s-a dezvoltat în Țările Române prin traduceri din greacă, latină și după modele italiene, realizate de Giovanni Candido Romano, care se iscălea Ioan Românul, alias Frâncul. Se pare că cel care i-a insuflat această curiozitate domnitorului ar fi Stolnicul Constantin Cantacuzino, care ar fi aflat despre acest tip de literatură în perioada studiilor sale la Padova, iar din corespondența epocii se cunoaște că acesta procura această literatură pentru prieteni. Există șase secvențe criptografiate cu însemnări ce notează diferitele activități ale lui Brâncoveanu.

Cele opt texte, datate între anii 1693 și 1704, cuprind adnotări ale domnitorului muntean legate de mișcările și purtările politice sau predicțiile astrologice:

Septe<m>vrei 18 dni, lună noaă. Și într-ačasta minte de faț<ă>! Cu lună noao au fost la Septemvrie 21 dni! (Vârtosu 1942: 110)

Există numeroase note efectuate de-a lungul secolelor ce atestă această pasiune a domnitorilor români, unele dintre ele apărând însoțite și de colofane și

permițându-se astfel localizarea manuscriselor în timp și în spațiu. De altfel, acestea permit și observarea altor detalii, cum ar fi motivarea scrierii acestor texte, circulația, prețurile ș.a.

Un corpus inedit realizat pe această temă este lucrarea editorilor I. Caproșu și E. Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, ce conține, așa cum afirmă autorii „cvasi-totalitatea însemnărilor cunoscute până în prezent ce au fost făcute pe cărțile, manuscrise și tipărite, care s-au aflat la un moment dat în Țara Moldovei, în intervalul temporal cuprins între 1429 martie 13, de când cunoaștem prima însemnare cu dată sigură și până în anul 1859, indiferent de limba în care au fost redactate: slavonă, română, greacă, polonă, rusă ș.a.”. (Caproșu, Chiaburu 2008: VIII)

O parte dintre acestea aparțin unor personaje istorice din Țara Moldovei și se dedică îndeosebi vieții religioase a acelei vremi, prin ele exprimându-se voința de a fi fost ferecate mai multe cărți sau de a fi date spre scriere. Uneori, reies din acestea calitatea de posesori ai acestor cărți sau doar de cititori provizorii, care îngăduie scrierea și circulația cărților. Alteori, acestea apar cu prilejul unei dorințe de bine, la care domnitorul ține să adauge idei și urări în același spirit de evlavie, așa cum se observă în exemplele următoare:

Cu bunăvoia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, binecinstitorul și de Hristos iubitorul domn, Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, a dat să se scrie acest Praxiu pentru mănăstirea Zograf, din Sfântul Munte Athos.

În anul 6971<1463>. (Caproșu, Chiaburu 2008: 6)

Ioan Ștefan voievod, cu mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a ferecat această Evanghelie la mănăstirea de la Humor, în anul 6995<1487>noiembrie 23. (Caproșu, Chiaburu 2008: 13)

Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșire Sfântului Duh a scris această carte întru rugă, robul lui Dumnezeu Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod.

În anul 6997<1489>, luna septembrie 26 zile. (Caproșu, Chiaburu 2008: 14)

Cu mila lui Dumnezeu, domnul Petru voievod al Țării Moldovei, scriem viață bună și sănătate. (Caproșu, Chiaburu 2008: 44)

Implicarea familiei și importanța acesteia în viața domnitorilor români reprezintă o altă caracteristică a acestor note realizate în spirit religios, însemnările de acest gen putând fi privite ca pe o mărturie a unității familiale sau ca pe mici cronici de familie. Se remarcă adeseori prezența doamnei și a fiilor, care participă la acest ceremonial sau cel puțin îl îngăduie:

Ruga robului lui Dumnezeu, Ioan Ieremia Moghila voievod, a Doamnei și a fiilor săi.

Anul 1598. (Caproșu, Chiaburu 2008: 108)

Acest Tetraevanghel a fost înnoit și ferecat de Io Ieremia Moghilă, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, în anul 7114<1606>, luna lui martie 12 zile (Caproșu, Chiaburu 2008: 137)

Acest Tetraevanghel a fost comandat, făcut și ferecat de Io Ieremia Movilă voievod și de doamna lui, Elisaveta, și de fiul lor Io Constantin voievod și l-au dat întru pomenirea lor, în mănăstirea lor nou zidită, numită Sucevița, unde este hramul Învierii Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru Iisus Hristos.

În anul 7115<1607>, martie 25 (Caproșu, Chiaburu 2008: 141)

Această svânt(ă) Evanghelie făcutu-o-au Io M(atei Bă)sărabu voievod și cu domnă-sa Elena și o (au dat la biserica un) de iaste hramu Nașterea lui H(risto)s. Liat 7150 (Caproșu, Chiaburu 2008: 199)

După cum se cunoaște, sunt însă și însemnări efectuate de domnitorii români care vizează un alt segment al vieții, nu doar pe acela al religiosului. Dacă activitatea politică devine observabilă cu ajutorul acestor note și al faptului că domnitorul Constantin Brâncoveanu era un împătimit cititor al calendarelor și prevestirilor astrologice, activitatea socială este o altă sferă a vieții acelor timpuri și căreia, se pare, că îi era acordată importanța cuvenită. Fiindcă exemplele extrase de prin însemnările de corespondență par să cuprindă tot un ceremonial al lecturii și scrierii, în textele vechi de limbă românească, găsite în cele patru volume ale *Catalogului manuscriselor românești* al lui Gabriel Ștrempel, se regăsesc astfel de note de luat în considerare:

Însemnări : F.3 : A son altesse sérénissime Monseigneur le prince regnant de Moldavie Michel Stourdza. F.34 : autorizația de tipărire a ms. semnată de C. Catargiu vel pitar și parafată cu pecetea în fum a cenzurii. Dedesupt însemnarea : Vu et examiné. Comtesse de Barozzi (Ștrempel, vol II, 1983: 258)

Dar ideea de ceremonial al lecturii în spațiul românesc vechi ar putea fi dezbătută pornind și de la cele dintâi scrieri din literatura parenetică. Pasiunea domnitorului muntean Neagoe Basarab devine evidentă prin faptul că el însuși susține această idee a învățăturilor pe care și le dorește a le transmite fiului Theodosie. Deși chestiunea paternității acestui manual de morală, scris în perioada 1512–1521, a fost îndelung discutată, se crede că autorul nu poate fi decât Neagoe Basarab, domnitorul-cărturar.

Sensul didactic al acestor învățături, ideea de creator și posesor al cărții devin reprezentative pentru acea perioadă, iar țelul lor – de a se adresa fiului domnitorului,

aflat în ipostaza unui cititor care trebuie să învețe cum să conducă – atestă această apetență pentru lumea lecturii.. O astfel de însemnare apare în volumul al III-lea al lui Gabriel Strempele, însoțită de o dată precisă:

Însemnări : F.I. liminară : Învățăturile lui Neagoe Basarab. Cartea I. Manuscris dintr-o condică, care purta data de 1804, februarie (Strempele, vol III, 1983: 116)

Catalogul manuscriptelor grecești al lui Constantin Litzica poate fi considerat o sursă a notelor marginale efectuate de principii români, pe lângă exemplele needificatoare în acest sens, găsindu-se câteva dintre acestea ce dovedesc o implicare în lectura atentă din acele vremuri. Deși apare cu caractere grecești, din însemnare reiese cine este deținătorul acesteia:

E o laudă a lui Scarlat Ghica Voevod (Litzica 1909: 427)

Multe dintre însemnările de pe cărțile vechi pot fi căutate în volumul lui Ilie Corfus, unde sunt cuprinse numeroase note preluate din manuscrisele Bibliotecii Academiei Române, provenind din secolele XVII–XIX, ai căror autori sunt domnitori, boieri, clerici, călugări sau preoți. Lucrarea sa, împărțită în 13 capitole, este organizată în ordine cronologică, fiecare dintre acestea alcătuind un fel de cronică, atât din punct de vedere istoric, cât și literar. Așa cum mărturisește autorul în introducere, „volumul nu-și propune să realizeze o ediție critică a însemnărilor, ci face ca acestea să apară așa cum se găsesc însălate în original, cu greșelile, dar și cu adevărurile cuprinse în ele”. (Corfus 1975: X)

Totodată, acesta ține să amintească care este rostul acestor însemnări: „Mulți scriau pe cărți numai ca să fie amintiți de-a pururi: «Și am scris eu...ca să știe, că mâna va putrezi, iar slovele să vor pomeni în veci»”. (Corfus 1975: V)

Un număr remarcabil dintre acestea înregistrează întâmplările politice din țară, precizări de zile și de ore la cronologia domnilor, războaiele și năvălirile de pradă, datele despre starea vremii, inundațiile, epidemiile, calamitățile, incendiile, cutremurele, eclipsele, dar și date despre prețul și circulația cărții pe parcursul timpului, în Țările Române.

Cu toate că Nicolae Iorga afirmase că prin intermediul acestor note se poate afla „istoria țării prin cei mici” (Iorga 1921: 26), se poate observa că acestea surprind, nu de puține ori, diferite activități ale domnitorilor, ceea ce dovedește interesul acestora pentru politic sau religios, așa cum reiese din exemplele date mai jos:

(1711)...Dară scrisori jăluiră că n-au, zicând că scrisorile ce au avut li s-au prădat când i-au robit și pre dânșii cu copiii lor și cu tot ce au avut tătării, la vremea când au călcat oștile moschicești pământul Moldovei cu Petră împărat, și pe urmă scăpând de la robie...

(Din cartea de judecată a lui C. Mavrocordat din 3 iulie 1750 pentru dijmă din Jăgălie-Fălciu)

(Corfus 1975: 67)

Ion Mihai Racoviță voevod dămu știre pentru aciastă Sfantă Liturghie, precum am cumpărat-o de la tătari, cântu au prădatu tătarii țara din fapta unui bețivu blăstămatu, de un ficior a unui Dumitrașco logofet din namul Ceaurescu, anume Vasil(e), ce au fost și stolnic, care pradă și robie ce au făcut, de cându-i Moldova pân acmu nu au fostu. Trebuie a-i dzice toți fiul pierdzării. Ce orcar(e) preut ar cânta sfânta leturghie pre aciastă sfântă carte să aibă a-l blăstăma la toate leturghiile, să n-aibă parte cu H(ristos)s, ce cu Iuda și cu trecletul Arie și cu toți cei lepădați de H(ristos)s. Și am dat la beserica domnii mele din târgul din Eși, ce este făcută la vamă, unde-i hramul Înviere sfântului și dreptului Lazăr, ca să fie acolo pân să va aședza lucrurile. Și aședzându-să, iar să meargă unde au fostu mai înainte, la mănăstire Bogdăanii. Anul 7225 (1717), februarie, 13 zile

...la 19 a trecutei luni iulii, în năprasnica întâmplare a arderii târgului (Bacău).

(Din porunca lui Ioan Sandu Sturdza, domnul Moldovei, către ispravnicii ținutului Bacău, din 5 august, 1827) (Corfus 1975: 69)

Pe de altă parte, este cunoscut faptul că domnitorii din Țara Românească și Moldova obișnuiau să consulte sfatul domnesc de fiecare dată când întâmpinau probleme privind organizarea Bisericii, când se înființa o episcopie sau se numea un nou mitropolit. Este binecunoscut faptul că în timpul domniei lui Neagoe Basarab, mitropolia de la Curtea de Argeș a fost mutată la Târgoviște, dar numai după ce a avut loc o adunare ce poartă numele de sobor. De menționat este că există o însemnare din 1557–1558, unde se precizează că Alexandru Lăpușneanu „a făcut un sobor”, în care i-a ales pe noii episcopi de Roman și de Rădăuți. (Iorga, 1907: 154)

Despre însemnările marginale scrie și Olimpia Mitric în *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, descriindu-le ca posibile repere în reconstituirea trecutului istoric și cultural ce aparțin copiștilor, posesorilor sau cititorilor ocazionali și impresionează mai ales „prin sinceritatea și farmecul limbii în care au fost scrise”. (Mitric 1998: 45)

Autoarea precizează că acestea surprind, nu de puține ori, operațiuni militare ale marilor puteri ce au avut urmări dramatice în dezvoltarea Țărilor Române: în anii 1788 și 1792 „când au bătut moscalii Hotinu, la anul 1788, iulii 2, și când au avut, tot întru acest an, bătălie, la Eș, nemții cu turcii, la luna lui iunie 3”; „de când au venit vodă la București, după pacea muscalilor cu turci(i), la luna lui noem(vrie) 15, la anul 1774”; „...la anul 1821, noemvri 22, sara spre 23, au năvălit grecii asupra țării noastre”.(Mitric 1998: 46)

Aceasta subliniază cât de importante sunt însemnările pentru literatura română veche și amintește totodată de rolul lecturii, de însemnătatea unei deschideri a

publicului din acea vreme și de pregătirea lectorului: „Despre felul în care erau receptate scrierile vremii, desigur, în funcție de formația cititorilor, ne vorbesc alte câteva însemnări”. (Mitric 1998: 47)

O altă lucrare de seamă în cercetarea notelor marginale este *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca* al Otiliei Urs, apărut în 2011. Autoarea supune atenției importanța tipăriturilor românești vechi, descriind cele 1538 de exemplare de carte veche. Ordonându-le cronologic, tipăriturile sunt prezentate într-o formă mai completă față de bibliografierea standard, prin informații despre paginație, greșeli de paginație, legătură, însemnări și alte observații.

Însemnările de pe vechile manuscrise și cărți oferă informații prețioase în ceea ce privește ideea de ceremonial al lecturii principilor. Ei parcurgeau cu conștiinciozitate planurile politice, consultau calendarele cu atenție, se înclinau în fața lui Dumnezeu și puneau mare preț pe cărțile sfinte și transmiterea învățăturilor, implicând familia în aceeași activitate, pe care o realizau în mod voit. Există o incursiune în lumea cărții vechi și o legătură directă cu aceasta chiar și în acele timpuri grele, deoarece domnitorii români erau implicați în viața culturală, interesându-se atât de aspectul religios, cât și de cel politico-social.

Prin însemnări se oferă nu doar date esențiale despre consemnarea în sine, lectura sau scopul lor, ci mai cu seamă se creionează o întreagă istorie a mentalității princiare, a modelelor comportamentale ale epocii și a atitudinii față de actul literar. Notele marginale ale principilor din Țările Române ale secolelor XV–XIX funcționează ca adevărate nișe alteritare, din ele desprinzându-se puțin câte puțin psihologicul și ceremonialul. Bazate pe cutumă și morală a vremurilor trecute, însemnările rămase ale domnilor români dezvăluie cărți îndeajuns de istorice și curajoase despre poporul românesc din spațiul vechi.

BIBLIOGRAFIE CRITICĂ SELECTIVĂ

- Andriescu, Bogdan, 2013: *Viața privată din Transilvania (sec. XVII–XIX) în însemnări pe cartea românească veche*, București, Muzeul Național al Literaturii Române.
- Caproșu I., Chiaburu E. 2008: *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, volumul I, Iași, Editura Editorială Demiurg.
- Corfus, Ilie, 1975: *Însemnări de demult*, Iași, Editura Junimea.
- Iorga, Nicolae, 1921: *Istoria țării prin cei mici* în „Revista istorică”, VII, nr. 1–3.
- Iorga, Nicolae, 1907: *O alegere de episcopi moldoveni în 1557–1558*, în „Răvașul”.
- Litzica, Constantin, 1909: *Catalogul manuscriselor grecești*, București, Edițiunea Academiei Române.
- Urs, Otilia, 2011: *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, Editura Mega.
- Strempel, Gabriel, 1983: *Catalogul manuscriselor românești*, volumul al II-lea, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Strempel, Gabriel, 1983: *Catalogul manuscriselor românești*, volumul al III-lea, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Vărtosu, Emil, 1942: *Foietul Novel. Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu, 1693–1704*, București.

THE CEREMONY OF READING THROUGH THE MARGINAL NOTES

ABSTRACT

The article is about the marginal notes on manuscripts and old books dating from the 15th to 19th century copied under the royal patronage or ordered by a prince or by the members of the royal family of the Romanian lands. There are manuscripts with various subjects that shows the involvement of principles in the evolution of old book and old literature.

These marginal notes give a perspective on the ceremony of reading. The passion of reading of this type of literature is also found at Constantin Brâncoveanu, Ștefan Voievod, Bogdan Voievod, Ioan Ieremia Movilă, Matei Basarab, Constantin Mavrocordat and other Romanian princes. They often consulted astrologer's predictions, read the calendars for the political character, gave the books for writing and sometimes they were teaching their children through them.

Keywords: ceremony, marginal notes, principles, reading, old books